

cirkulacija aktivnog stanovništva sela

**maria oliveira
roca**

institut za društvena
istraživanja
sveučilišta u zagrebu,
zagreb, jugoslavija

Cilj je ovog rada ukazati na neke od glavnih uzroka i posljedica redovite cirkulacije, odnosno komutiranja, aktivnog stanovništva sela u Jugoslaviji i svijetu.

Uzroci komutiranja seoske radne snage mnogobrojni su i međusobno se isprepleću. To su, na primjer: privrženost zemlji i seoskoj zajednici, opredjeljenje za život u ruralnoj sredini i bavljenje poljoprivredom u slobodno vrijeme te osjećaj sigurnosti zbog dodatnih prihoda domaćinstvu (u zapadnoj Evropi i Jugoslaviji); ubrzana industrijalizacija s nedovoljnom urbanizacijom (osobito u pogledu stanovanja) i niske zarade iz nepoljoprivredne djelatnosti (u istočnoj i južnoj Evropi, kao i u Jugoslaviji); zemljoposjednički odnosi i pristup zemlji, nesigurnost i niske zarade iz zaposlenja izvan poljoprivrede, struktura urbane privrede, nejednaka ekspanzija kapitalizma praćena sektorskim, klasnim i prostornim nejednakostima (u zemljama u razvoju); stupanj razvoja prometne i prijevozne mreže i položaj sela u njoj, te tradicija, opći životni standard stanovništva na selu i u gradu, razina obrazovanja (u sredinama na različitoj razini socio-ekonomske i kulturne razvijenosti).

Među negativnim posljedicama/učincima komutiranja za seoska područja ističu se: pojava ugara uz napuštanje isključivog bavljenja poljoprivredom, a time i smanjenje poljoprivredne proizvodnje, feminizacija i starenje stanovništva koje se isključivo bavi poljoprivredom; povećanje nejednakosti u raspodjeli dohotka unutar područja stalnog stanovanja komutanata i između područja rada i stanovanja.

Glavni pozitivni učinci/posljedice komutiranja seoske radne snage za područja stanovanja su na primjer: urbanizacija sela, širenje inovacija (osobito tehnoloških) u poljoprivredi i preobražaj poljoprivredne proizvodnje iz autarhične u onu za tržište uz povećanje produktivnosti i mehanizacije. Zbog navedenih i drugih razloga i uzroka je u mnogim zemljama razvijenog i svijeta u razvoju komutiranje aktivne radne snage postalo način života za mnoge stanovnike sela.

—→ U ovom se radu ukazuje na neke od osnovnih uzroka/razloga redovite cirkulacije¹⁾ seoskog aktivnog stanovništva te na neke od glavnih socio-ekonomskih posljedica/učinaka za ruralna područja. Korišteni su rezultati brojnih stranih kao i domaćih autora u posljednjih tridesetak godina.

Redovita cirkulacija se ovdje naziva **komutiranjem**,²⁾ a sudionici u tom procesu **komutantima**.

Komutiranje seoskog aktivnog stanovništva vrlo je rasprostranjena i kompleksna pojava koja je odraz različitih socio-ekonomskih i političkih uvjeta i međuzavisnosti. Zbog toga je gotovo nemoguće doći do nekih općih crta o uzrocima i posljedicama komutiranja seoske radne snage. Umjesto toga ovdje se ističu neke glavne crte koje su po mnogome **specifične** za određene regije, zemlje ili dijelove svijeta.

uzroci i razlozi komutiranja seoskog aktivnog stanovništva

Pojava i daljnji razvoj komutiranja rezultat je različitih faktora i okolnosti. Važnost svakog od tih činilaca povezana je s prostorom i vremenom u kojim je komutiranje nastalo ili se odvija.

U zapadnoj Evropi komutiranje, osobito dnevno, počelo se intenzivno razvijati u drugoj polovici prošlog stoljeća s razvojem željeznice i industrijalizacijom. Bilo je intenzivnije u ruralnim krajevima u kojima je bio znatan višak poljoprivrednog stanovništva i u kojima je životni standard bio niži negoli u gradu. Izbor komutiranja u mjesto definitivne migracije u grad povezan je s jačinom tradicionalnih veza s porodicom i selom. Neki radnici su naslijedili poljoprivredni posjed i odlučili su ga i dalje zadržati i baviti se poljoprivredom u slobodnom vremenu, a neki su ga čak kupili, jer im se više sviđa život u manjoj ruralnoj sredini, pogotovu kad je razvojem prometne mreže dnevno putovanje postalo lakše. To je karakteristično, na primjer, za Veliku Britaniju i Norvešku, gdje je sve snažnije doseljavanje iz velikih gradova u ruralne sredine (engl. urban turnover). Međutim, u nekim zemljama zapadne i južne Evrope, poljoprivredna proizvodnja domaćinstava seljaka-radnika još je uvijek snažan ekonomski faktor, bilo da je riječ o proizvodnji za vlastite potrebe (kao npr. u Austriji) ili o specijaliziranoj proizvodnji za urbano tržište (npr. u Portugalu) (Vienna Centre, 1985).

U istočnoj Evropi, pojava komutiranja vezana je uz urbanu industrijalizaciju i urbanizaciju nakon drugoga svjetskog rata. Takav ubrzani razvoj tražio je sve intenzivnije angažiranje radne snage koja je predstavljala višak u prenapućenim poljoprivrednim krajevima.

Većina ponude radnih mjesta se koncentrirala u nekoliko industrijskih središta i većih gradova koji su već imali potrebne razmjere ekonomije.

1) Redovita cirkulacija stanovništva podrazumijeva »regularna kretanja između mjesta stalnog stanovanja i drugog mjesta (radi posla, školovanja, itd.), a učestalost vraćanja u mjesto stalnog stanovanja može biti dnevna, tjedna ili rjeđa, tj. povremena« (Oliveira-Roca, 1987: 35).

2) Pojmove komutiranja i komutant ovdje uvodimo kao »strane riječi« koje se koriste kada ne postoje potpuno odgovarajuće riječi na hrvatskom ili srpskom. Komutiranje i komutant su izvedenice iz lat. commutare, što znači promijeniti, zamijeniti (Klaić, 1980: 719). Na engleskom jeziku su od istog latinskog korijena nastale riječi »to commute« i »commuter« koje se odnose na redovito putovanje iz jednog mjesta u drugo i natrag». Taj pojam dobio je ovo značenje kad su takva kretanja postala sve intenzivnija u Velikoj Britaniji i Sjevernoj Americi. Takva kretanja se ne mogu nazvati »migracijom« (dnevnom, tjednom ili povremenom), jer se radi o preseljenju, odnosno o promjeni mjesta stanovanja.

Time je počelo masovno preseljavanje iz sela u grad, a dnevno komutiranje imalo je kraći domet samo u užoj okolici njihovih centara. Međutim, ubrzo su se pojavili prvi znaci tzv. urbane krize koja se odrazila na nedostatak stanova u gradovima i sve teže probleme s komunalnom i socijalnom infrastrukturom. To stanje prouzrokovalo je veću disperziju radno-intenzivne industrije i usluga, uz daljnji razvoj kapitalno-intenzivne industrije u većim središtima. Pojavile su se neke direktne i indirektna mjere koje su ograničile rast urbanog stanovništva, a u isto vrijeme stimulirale intenzivnije komutiranje u grad ruralnog stanovništva, koje se u većini slučajeva dopunski dalje bavilo poljoprivredom. Zbog toga je većina zemalja istočne Evrope imala relativno malo smanjenje ruralnog stanovništva, a u slučaju Poljske čak se i povećalo. Ova politika dobiva naziv »industrijalizacija s nedovoljnom urbanizacijom« (Fuchs i Demko, 1978; Pivovarov, 1970; Oliveira-Roca, 1982; Bohm, 1984; Repassy, 1985); Industrijalizacija s nedovoljnom urbanizacijom karakteristična je pojava i za južnu Evropu. Ovdje se također registriju znatno veće stope industrijalizacije od urbanizacije, osobito u razdoblju od 1950–1970, ali bez značajnije »antiurbane politike«. Možda se to može objasniti time što se industrijalizacija odvijala mnogo kasnije.

U istočnoj i južnoj Evropi tjedni i povremeni komutanti znatno su prisutniji negoli u zapadnoj Evropi. Tjedno i povremeno komutiranje rezultat je znatnih razlika u razini razvijenosti među regijama, osobito u razlikama u ponudi i potražnji radne snage, u prostornoj koncentraciji izvanpoljoprivrednih djelatnosti, u prostornoj neravnoteži hijerarhijske urbane mreže te u dovoljno razvijenoj prometnoj mreži i relativno malim troškovima prijevoza (Fuchs, Demko, 1978; Bohm, 1984; Repassy, 1985; Vienna Centre, 1985).

U zemljama u razvoju, na komutiranje u grad najviše utječu socio-ekonomski faktori koji djeluju u gradu i na selu. Među njima su najvažniji raspodjela zemljišta i pristup zemljištu. U Južnoj Aziji i Africi južno od Sahare prevladavaju manji posjedi, a većina komutanata su vlasnici zemlje kojima je rad izvan poljoprivrede dodatan izvor prihoda. Oni komutiraju u grad s ciljem da kupe zemlju. Tim načinom života i rada oni znatno povećavaju prihod domaćinstva jer zarađuju u gradu gdje gotovo ništa ne ulažu. Osim toga, ti komutanti zadržavaju poljoprivredni posjed i zato jer zaposlenje u gradu smatraju nesigurnim. U Latinskoj Americi, međutim, zbog velike nejednakosti u pogledu raspodjele poljoprivrednog zemljišta prevladava definitivna migracija, jer oni koji odlaze iz ruralnih područja u grad većinom su bezzemljaši i nezaposleni, odnosno ništa ih ne zadržava na selu (Connell i drugi, 1976; Hugo, 1982; Nelson, 1976; Stretton, 1981). Neki autori smatraju da je pojava komutiranja, kao i privremene migracije rezultat nejednake ekspanzije kapitalizma u zemljama u razvoju, što je uzrokovalo sektorske, klasne i prostorne nejednakosti (Amin, 1974; Forbes, 1980). Oni tumače da cirkulacija, uključujući i komutiranje, odgađa pojavu proletarijata pa umjesto da se formiraju dvije društvene grupe, tj. proletarijat, koji živi u gradovima i ne posjeduje zemlju, te klasa malih posjednika – čistih poljoprivrednika – postoji neizdiferencirana grupa koja sudjeluje u dva načina proizvodnje, tj. grupa s obilježjima kapitalističkog i ruralnog prekapitalističkog tipa. Visina osobnog dohotka i struktura urbanog zaposlenja najvažniji su među ekonomskim faktorima koji privlače seosko stanovništvo u grad. Kad su primanja u gradu niža, a zaposlenje se može naći gotovo isključivo u tradicionalnom sektoru urbane privrede, tada će se potencijalni migrant odlučiti za komutiranje, jer se neće moći useliti u grad (osobito ako ima obitelji). Ali,

»kad potencijalni migrant nema pristup zemlji, ili ne postoje druge alternative za zaradu na selu, ruralne ekonomske mogućnosti za potencijalnog migranta mogu biti iste, pa i gore nego u najgoroj situaciji u gradu« (Nelson, 1976: 737), te se potencijalni migrant definitivno preselejava u grad.

Intenzitet pojave komutiranja ovisi, također, o stupnju razvoja prometne i prijevozne mreže i o položaju sela u njoj te o općem životnom standardu na selu i gradu, o privrženosti potencijalnog migranta zemlji i seoskoj zajednici. Povijesni faktori također mogu utjecati na migraciju ili komutiranje u urbanim i ruralnim sredinama. Najviše se radi o tradiciji koja se odražava u lančanoj migraciji ili komutiranju. Ponekad je tradicija tako jaka da, na primjer, smanjuje utjecaj udaljenosti i razlike u razini razvijenosti između područja porijekla i odredišta. Razina obrazovanja seoskog stanovništva također je važan neekonomski faktor. Ako se radi o stanovništvu s višim stupnjem obrazovanja tada je vjerovatno da će prevladavati definitivna migracija, jer takav potencijalni migrant može ostvariti relativno i visok dohodak u gradu, a ako je stupanj obrazovanja niži zaposlenje u gradu bit će dopunsko, a komutiranje će (povremeno ili tjedno) prevladavati (Connell i drugi, 1976).

U Jugoslaviji je prisutna većina navedenih ekonomskih i neekonomskih faktora koji su uzrokovali nastanak i razvoj komutiranja u razvijenim i zemljama u razvoju. Međutim, zbog svog jedinstvenog društveno-ekonomskog i političkog sistema neki faktori koji utječu na komutiranje za Jugoslaviju su specifični.

Mnogi jugoslavenski autori ukazuju na to da među društveno-ekonomskim faktorima treba tražiti glavne uzroke nastanka i razvoja komutiranja seoskog aktivnog stanovništva. Ubrzani tempo razvoja industrije nakon drugog svjetskog rata nije bio praćen odgovarajućom stopom urbanizacije. Na početku je politika ubrzane industrijalizacije koncentrirala radna mjesta u već postojećim urbanim i industrijskim središtima i uzrokovala masovnu konačnu migraciju u grad. Ta migracija u početku je bila pretežno formirana viškom radne snage iz poljoprivrednih krajeva s visokim prirodnim priraštajem. Ulaganja u društvenu stanogradnju komunalnu i socijalnu infrastrukturu nisu mogla pratiti porast urbanog stanovništva. Pojavila su se divlja naselja na rubovima grada, odnosno grad se »ruralizirao«. Nadalje, industrijalizacija se zasnivala na radno-ekstenzivnom načinu proizvodnje, to jest, na sve većem zapošljavanju nekvalificirane i polukvalificirane radne snage, što je dovelo do niske produktivnosti rada i do niskih osobnih dohodaka. Za radnu snagu sa sela postalo je sve teže živjeti u gradu s niskim primanjima i lošim uvjetima života. S druge strane, uz kolektivizaciju poljoprivrede, agrarna reforma je pridonijela velikom povećanju broja zemljišnih posjeda do 10 hektara, ali agrarna politika nije stimulirala proizvodnju na tako malim poljoprivrednim jedinicama. Time su se povećale razlike u društveno-ekonomskom položaju između seljaka i radnika u društvenom sektoru, osobito u pogledu uvjeta zdravstvenog i mirovinskog osiguranja koje je postalo povoljno za radnike. Seljaci su se počeli baviti dvojnomo aktivnošću: uz rad u društvenom sektoru zadržavali su poljoprivredno gospodarstvo kao dodatni (i dosta često značajni) izvor prihoda domaćinstvu zbog preniskih osobnih dohodaka u gradu, odnosno nižih troškova života i time povezane niske razine potrošnje na selu. Opredjeljenje za komutiranje između sela i grada umjesto definitivne migracije također je povezano s navedenim problemima života u gradu. Posebna društvena grupa »seljak-radnik«, uglavnom komutant, pojavila se u manjoj ili

većoj mjeri u svim regijama koje je zahvatila industrijalizacija. (Marković, 1966; Puljiz, 1970; Sparavalo, 1974; Dilić, 1974; Friganović, 1978; Cvjetičanin i drugi, 1980).

U objašnjenju nastanka i razvoja komutiranja važni su socio-psihički činioci. Empirijska istraživanja su pokazala da je težnja za zadržavanjem poljoprivrednog posjeda, to jest psihologija sitnog posjednika uvijek prisutna te da se u nekim slučajevima čak i pojačava u vrijeme društveno-ekonomske krize (osjećaj sigurnosti vezan za posjedovanje zemlje). U razvijenim krajevima je, međutim, sve jača želja suvremenog gradskog stanovnika za stanovanjem u manje zagađenoj okolini i bavljenjem poljoprivredom u slobodno vrijeme (na okućnici), npr. u Sloveniji, zagrebačkoj regiji, u Rijeci, itd. Time se gradski stanovnik-nemigranet pretvara u prigradskog i čak okolnog dnevnog komutanta (Marković, 1966; Sparavalo, 1974; Friganović, 1978; Cvjetičanin i drugi, 1976).

Na kraju, tradicija koja je igrala važnu ulogu u definitivnoj unutrašnjoj i vanjskoj migraciji, još je danas prisutna u nekim krajevima kao što su Bosna i Hercegovina i Dalmacija i manifestira se tjednim i povremenim lančanim komutiranjem u zemlji, jer je ovaj tip prostorne pokretljivosti preuzeo mjesto vanjske kao i unutrašnje definitivne i privremene migracije.

posljedice i učinci komutiranja seoskog aktivnog stanovništva

Posljedice i učinci komutiranja nesumnjivo su višestruke i snažne. Međutim, nedovoljan je broj objavljenih empirijskih istraživanja koja bi potvrdila teoretske pretpostavke o kompleksu karakterističnih posljedica. Glavni je problem u tome što nedostaju podaci kako iz sekundarnih izvora tako i iz terenskih istraživanja. Usprkos tome, u radovima stranih i jugoslavenskih autora ipak se može pronaći osnove za daljnju, detaljniju analizu posljedica i učinaka komutiranja na područja stanovanja. Važnost različitih posljedica i učinaka ovisi uglavnom o tipu komutiranja i o društveno-ekonomskim karakteristikama područja na kojem se odvija.

U zemljama u razvoju najviše su se istraživale negativne socio-ekonomske posljedice komutiranja, osobito tjednog i povremenog, jer ove dvije vrste su najvažnije za shvaćanje problema razvoja tih područja. Zapravo problemi s kojima je povezano komutiranje manifestacija su vrlo duboko ukorijenjenih strukturalnih problema u vezi s različitim oblicima razvoja u zemljama u razvoju (Lattes, 1984 : 91).

Među najvažnijim učincima komutiranja jest obujam i način potrošnje dohotka stvoren u mjestu rada. Iako takav dohodak donosi određenu materijalnu dobit za domaćinstvo komutanta, nije dokazano da ta dobit ima šire učinke na ruralni razvoj i društvene promjene, a mišljenja autora su podijeljena u vezi s pozitivnim i negativnim učincima takvog stvorenog dohotka. Neki tvrde da je dohodak koji komutant donosi važan dio prihoda domaćinstva. Hugo (1982) tvrdi da čini čak 50% prihoda domaćinstava komutanta u Indoneziji. Međutim, drugi autori, kao na primjer, Connell (1980), sugeriraju da su učinci priliva dohotka u ruralna područja slabi, a prihodi domaćinstava mali. Značajne su jedino doznake koje šalju tjedni, a osobito i povremeni komutanti iz inozemstva.

Za Rempella (1977) priliv dohotka iz mjesta rada u mjesto stanovanja, osobito u ruralna područja, služi za održavanje postojećeg socijalno-ekonomskog sistema, što onemogućuje neophodne promjene u pravcu istinskoga ruralnog razvoja. Većina autora također tvrdi da dohodak komutanta domaćinstvo troši za potrošačku robu, a malo ulaže u aktivnosti koje bi mogle otvoriti nova radna mjesta. S time u vezi nekoliko autora smatra da priliv urbanog dohotka pridonosi povećanju nejednakosti raspodjele dohotka unutar ruralnih područja (što je u suprotnosti s neoklasičnim modelom regionalnog razvoja – Lipton, 1980).

Većina autora je, dakle, mišljenja da komutiranje, osobito tjedno i povremeno, u zemljama u razvoju pridonosi u najboljem slučaju zadržavanju postojećih socio-ekonomskih nejednakosti, a u najgorem slučaju i njihovu pojačanju (Hugo, 1982: 76). Među negativnim učincima Stretton (1981: 337) navodi: prvo, koncentraciju ulaganja u nekoliko većih gradova koji koriste radnu snagu komutanata, a ne trebaju ulagati u komunalije, stanovanje i obrazovanje; drugo, vladajuće klase područja rada imaju velik profit od toga, i treće, ponuda radne snage je uvijek velika što uzrokuje zadržavanje nadnice na nižoj razini, a to otežava organizaciju sindikata i obranu interesa radnika.

Uvriježeno je mišljenje da komutiranje nije zadovoljavajuće dugoročno rješenje za izlazak iz ruralnog siromaštva i za neravnomjernu raspodjelu bogatstva na regionalnoj i međuregionalnoj razini, jer odvrća pažnju s prave razvojne strategije ruralnih područja komutiranja, odnosno fundamentalne decentralizacije, ulaganja kapitala iz gradova i područja koncentriranih resursa u ruralna područja, osobito u seljački poljoprivredni sektor (Hugo, 1982: 76; Stretton, 1981: 337).

Jedna od najvažnijih posljedica komutiranja između sela i grada u zemljama u razvoju jest međuzavisnost urbanog i ruralnog sektora privrede. Mjere za provođenje politike i programa koji se ostvaruju u urbanom sektoru često imaju neočekivane popratne učinke koje prenose komutanti u ruralni sektor. Slično tome, utjecaj nekih mjera koje se primjenjuju u ruralnim sredinama mogu se osjećati i u gradovima (Hugo, 1982: 77).

Među pozitivnim učincima komutiranja u zemljama u razvoju često se spominje uloga komutanata u širenju inovacija u području stanovanja, uvođenju bolje zdravstvene zaštite što izravno utječe na pad mortaliteta (osobito infantilnog) u ruralnim područjima. Komutiranje također utječe na povišenje opće razine obrazovanja stanovništva u području podrijetla komutanata što pridonosi jačanju intenziteta komutiranja pa i definitivne migracije.

Tipično je za zapadnu Evropu da zona dnevnog komutiranja prelazi prigradska područja. Odras ove vrste dnevnog komutiranja na organizaciju prostora jest ono što Francuzi zovu »simbioza grada i ruralnog područja«. Ta zona obuhvaća ne samo mjesta koja su produžetak prigradskih naselja (»naselja-spavaonica«), nego i tip mješovitih naselja u kojima dobar dio stanovništva pripada kategoriji autohtonog izvangradskog dnevnog komutanta. Negativna posljedica intenziteta dnevnog komutiranja seljaka-radnika je pojava ugara. S druge strane, bavljenje dvojnomo aktivnošću, što znači manje vremena za bavljenje poljoprivredom, može dovesti do modernizacije poljoprivredne proizvodnje te njezine namjene za urbano tržište, osobito kad je riječ o dnevnom komutiranju na kraću udaljenost (Dickinson. 1967).

Većina je autora koji se bave proučavanjem komutiranja u istočnoj Evropi došla do zaključka da ta pojava uvelike pridonosi jačoj eroziji lokalnog seoskog društva (Bohm, 1984: 297). Naime, kao indirektni učinci spominju se slabljenje socijalne discipline, povećanje kriminala i narušavanje normalnog obiteljskog života.

U ruralnim područjima u istočno-evropskim zemljama također je prisutan fenomen socijalnog ugaru, a produktivnost poljoprivrede je smanjena, osobito u krajevima gdje je tjedno i povremeno komutiranje važno i u kojima dobar dio aktivnog poljoprivrednog stanovništva čine starci i žene (u Poljskoj, Mađarskoj i Čehoslovačkoj). Međutim, u Čehoslovačkoj je važna pojava okolnih naselja koja imaju razvijenu poljoprivrednu proizvodnju za urbano tržište. Ta naselja imaju velik udio dnevnih komutanata koji rade u najbližim centrima rada (primjerice Bratislava: Kodlec, 1970).

Posljedice i učinci komutiranja u Jugoslaviji su različiti. Koji će negativni ili pozitivni učinci prevladavati ovisi o stupnju društveno-ekonomske razvijenosti regija u kojima se odvija ovaj proces. Na primjer, ondje gdje hijerarhijska mreža naselja nije dosta razvijena, odnosno gdje je ne samo geografska nego i kulturna te socijalna udaljenost između mjesta rada i mjesta stalnog stanovanja velika, pozitivni učinci komutiranja (kao i definitivne migracije) neće se osjećati u dovoljnoj mjeri, a negativni će prevladavati, i obratno.

U privredno nedovoljno razvijenim krajevima Jugoslavije komutiranje, osobito tjedno i povremeno, pridonosi u velikoj mjeri pogoršanju uvjeta za društveno-ekonomski razvoj područja stalnog stanovanja osobito ruralnog. Naime, povećanje komutiranja često je praćeno smanjenjem poljoprivredne proizvodnje, osobito za tržište, povećanjem proizvodnje, za samoopskrbu domaćinstva, a kasnije i pojavom neobrađenih i zapuštenih zemljišta uz pretvaranje poljoprivrednih u mješovita domaćinstva, odnosno seoskih naselja u mješovita.³⁾ To je sve rezultat smanjenja obujma i kvalitete aktivnog stanovništva koje se isključivo bavi poljoprivredom te njegove feminizacije i starenja (Derado, 1976; Pepeonik, 1968; Halpern, 197; Cvjetičanin i drugi, 1980). Međutim, u zaostalim, prenaseljenim područjima pozitivni učinci mogu, barem na početku procesa, nadmašiti negativne učinke komutiranja (jer se smanjuje ili eliminira višak aktivnog stanovništva) time što istodobno značajan dohodak iz izvanpoljoprivrednih djelatnosti pritiče u domaćinstva čiji su članovi komutanti (Šuklev, 1982). S druge strane, u privredno razvijenim područjima komutiranje, osobito dnevno, može imati pozitivne posljedice za ruralne krajeve, jer može uvelike pridonijeti njihovom društveno-ekonomskom preobražaju. Takav je, na primjer, slučaj gotovo s cijelim teritorijem Slovenije i užih gravitacijskih područja metropola u drugim razvijenim krajevima zemlje.

Za Sloveniju Klemenčič (1980) navodi da seljaci-radnici – dnevni komutanti koji, zbog policentrične razvijenosti urbane mreže i radnih mjesta, putuju na kraću udaljenost, umjesto da napuste ili zanemare poljo-

3) Do takvih rezultata je došla M. Oliveira-Roca (1987 : 244) : u studiji »Cirkulacija radne snage —prilog tipologiji prostorne pokretljivosti na primjeru Zagreba«:

»Premda je u većini slučajeva površina poljoprivrednog zemljišta i obradive zemlje ostala ista, prilično je značajno smanjenje ili prodaja takvih površina, nakon što su komutanti počeli raditi u Zagrebu. To se najviše osijeća u grupi dnevnih komutanata osobito u pogledu smanjenja poljoprivredne površine, što se događa gotovo u trećini slučajeva. Taj trend manje je izražen kod tjednih i povremenih komutanata, ali ipak obuhvaća između četvrtine i petine njihovih domaćinstava«.

privrednu proizvodnju, intenzificiraju je i preobražavaju (najčešće) u monokulturu za urbano tržište.

Nadalje, komutiranje, osobito dnevno, uvelike pridonosi urbanizaciji sela, jer se dohodak stvoren u gradu u velikoj mjeri koristi u mjestu stalnog stanovanja kroz izdvajanje iz osobnog dohotka za gradnju i poboljšanje stambenih uvjeta, kao i izdvajanje ne samo iz doprinosa iz osobnih dohodaka (npr. putem samodoprinosu), već i poreznog fonda (doprinosu) za izgradnju i poboljšanje komunalija i socijalne infrastrukture sela. Neki autori ovo nazivaju »povratnom urbanizacijom« (Vresk, 1977, 1982–83; Friganović, 1968, 1978). Urbanizacija sela, međutim, ne odražava se samo kroz ekonomske i fizionomijske promjene ruralnih naselja nego i kroz duboke promjene u socijalnoj strukturi. Naime, tradicionalna socijalna struktura se lomi, dezintegrira, jer dnevni komutanti »usvajaju« elemente duhovnog i materijalnog gradskog načina života: gradske nazore, vrijednosti, ideale, stavove, tipove rasonode, ponašanje, modnu konfekciju, tehničke i druge novotarije (Đurić, 1970: 134). Sredina stalnog stanovanja poprima sve više karakteristike sredine rada sa svojim pozitivnim i negativnim elementima (Ilić, 1970). Ne smije se zaboraviti ni uloga dnevnog komutanta kao propagatora inovacija u selu, kao što je dokazao Golob (1976) u svojem istraživanju u Sloveniji. Iz toga istraživanja proizlazi da su ona sela koja su pokazala najveći stupanj prihvaćanja inovacija imala i najveći udio vanjskih privremenih migranata i unutrašnjih dnevnih komutanata – seljaka-radnika. Većina tih pozitivnih i negativnih posljedica se osjeća i u jugoslavenskim prostorima.

Općenito se može reći da je u mnogim zemljama razvijenoga i svijeta u razvoju izvangradsko komutiranje, osobito dnevno, postao način života za mnoge stanovnike zbog već navedenih razloga i uzroka, a u nekima od njih funkcionira kao direktna ili indirektna mjera politike prostornog planiranja u okviru strategija društveno-ekonomskog razvoja, kao zamjena i/ili dopuna za definitivnu migraciju.

literatura

- AMIN, S. 1974. Introduction in *Modern Migrations in Western Africa*, London, Oxford University Press, str. 65—124.
- BJELOVITIC, M. 1961. Bosanci na radu u Sloveniji, *Geografski pregled*, Sarajevo, sv. 5, str. 167—168.
- BOHM, A. 1984. Changes in the Situation of Commuters in *Stratification and Inequality* Andorka, R.; Kolosi, T. (eds.), Hungarian Sociological Studies 1, str. 187—298.
- CONNELL, J. 1980. Remittances and Rural Development: Migration, Dependency on Urbanization in the South Pacific, paper presented to the *Development Studies Centre Conference on Population Mobility and Development*, Canberra, Australian National University.
- CONNELL, J. et al. 1976. *Migration from Rural Areas — The Evidence from Village Studies*, Delhi, 228 str.
- CVJETICANIN, V. i drugi. 1980. *Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji*, Zagreb, Biblioteka sociologija sela, br. 6, 216 str.
- DERADO, Klement. 1976. Trogirski zagora — suvremeni tokovi razvojnog procesa geografske sredine, *Geografski glasnik*, br. 38, str. 65—74.
- DICKINSON, P.E. 1967. The Journey to Work in *Metropolis on the Move: Geographers Look at Urban Sprawl*, Gottemm, J.; Harper, R.A. eds., London, John Wiles and Sons, str. 69—83
- DILIC, E. i drugi, 1979. *Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Bosni i Hercegovini*, Centar za društvena istraživanja, sv. I i II, 499 str.
- ĐURIC, V. 1970. Urbanizacija kao proces širenja gradskog načina života na naše selo. *Sociologija sela*, br. 29—30, str. 130—140.
- FORBES, D. 1980. Mobility and Uneven Development in Indonesia: A Critique of Explanations of Migration and Circulation, paper presented to the *Development Studies Centre Conference on Population Mobility and Development*, Australian National University, Canberra.
- FRIGANOVIĆ, M. 1968. Neki elementi nesklada između funkcije rada i funkcije stanovanja značajnih centara Hrvatske. *Radovi Geografskog instituta u Zagrebu*, sv. 7, str. 25—38.
- FRIGANOVIĆ, M. 1978. *Demografija — stanovništvo svijeta*, Zagreb: Školska knjiga, 262 str.
- FUCHS, R.J.; Demko, G.J. 1978. The Postwar Mobility Transition in Eastern Europe, *The Geographical Review*, vol. 68, str. 171—182.
- GOLOB, M. 1976. Inovacije i fragmenti tradicije u slovenskim selima, *Sociologija sela*, br. 3—4, str. 37—49.
- HALPERN, J. M.; Halpern, B. K. 1972. A Serbian Village in Historical Perspective, *Case Studies in Cultural Anthropology*, New York: Stanford University, Holt, 152 str.
- HUGO, G.J. 1982. Circular Migration in Indonesia, *Population and Development Review*, vol. 8, no. 1, str. 59—83.
- ILIC, J. 1970. Karakteristike funkcionalnih odnosa između grada i okoline sa posebnim osvrtom na SR Srbiju, *Stanovništvo*, god. 8, br. 3—4, str. 167—187.
- KADLEC, M. 1970. Transformation Proces of the Bratislava Metropolitan Area — After the Example of Podunajske Biskupice in »Problems of Development of Rural Space Economy«, *Acta Geographica Universitat, Comenianac, Economica-Geographica*, Bratislava, no. 10, str. 113—136.
- KLEMENČIĆ, V. 1962. Geografski problemi i metode proučavanja svakodnevnog putovanja radne snage od mesta stanovanja na rad i obratno, *Zbornik VI Kongresa geografa Jugoslavije* (Ljubljana, 1961) str. 291—296.
- KLEMENČIĆ, V. 1980. The Problem of the Semi-agrarian Structure in the Semi-urban Zones in Slovenia, *Geographica Slovenica*, št. 11, str. 9—16 (2. poljsko-jugoslavenski seminar, Varšava, 1978.).
- LIPTON, M. 1980. Migration from Rural Areas of Poor Countries; The Impact on Rural Productivity and Income Distribution, *World Development*, no. 1, 1—24.
- MARKOVIĆ, P. 1966. Promene agrarne strukture kao rezultat migracije poljoprivrednog stanovništva, *Stanovništvo*, god. 4, br. 4, str. 282—299.
- NATEK, M. 1972. Sezonski radnici iz drugih republika Jugoslavije u Sloveniji, *Zbornik IX Kongresa geografa Jugoslavije*, (Sarajevo, 1972), str. 351—359.
- NELSON, J.M. 1976. Sojourners versus New Urbanites Causes and Consequences of Temporary versus Permanent Cityward Migration in Developing Countries, *Economic Development and Cultural Change*, vol. 24, br. 4, str. 721—757.
- OLIVEIRA-ROCA, M. 1982. Politička razmjesta stanovništva — neka iskustva razvijenih i zemalja u razvoju, *Statističar*, god. IV, br. 10, str. 139—161.
- OLIVEIRA-ROCA, M. 1984. Tipovi migracije radnika u Jugoslaviji, *Sociologija sela*, br. 83/86, 24 str.
- OLIVEIRA-ROCA, M. 1987. Cirkulacija radne snage — prilog tipologiji prostorne pokretljivosti na primjeru Zagreba, *Studije i izvještaji*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 376 str.
- PEPEONIK, Z. 1968. Stanovništvo Daruvarsko-pakračkoga kraja — populacijski-geografski aspekti regionalne problematike, *Radovi Geografskog instituta u Zagrebu*, sv. 7, str. 51—92.
- PIVOVAROV, Y.L. 1970. Commuting as an Aspect of Population Geography in the Socialist Countries in *Recent Population Movements in the East European Countries*, Sarfolvi, B. (ed.) Budapest: Akademiai Kiadó, str. 73—75 (92 str.).
- PULJIJ, Vlado. 1970. Deagrarizacija i budućnost individualnog posjeda, *Naše teme*, br. 10—11, str. 1867—1881.
- REMPÉLL, H. 1977. The Impact of Migration on Rural Areas, *Rural-Urban Migration Seminar*, Institute of Development Studies, University of Sussex, 4 str. (šapirografirano).
- REPASSY, H. 1985. Rural-Urban Interchange in Hungary, *Seminar New Options for Rural Communities — Continuity and Change*, Balatonföldvár, 14—19 sep., 28 str. (šapirografirano).
- SPARAVALO, J. 1974. Mješovita gazdinstva u poljoprivredi Bosne i Hercegovine (uslovi nasijanja i teritorijalna rasprostranjenost), *Sociologija sela*, br. 76, str. 71—87.
- STRETTON, A.W. 1981. The Building Industry and Urbanization in Third World Countries: A Philippine Case Study, *Economic Development and Cultural Change*, vol. 29, str. 325—339.
- SUKLEV, B. 1982. Dnevne migracije stanovništva i radna snaga u SR Makedoniji, *Ekonomski pregled*, god. 33, br. 10—11, str. 501—514.
- VRESK, M. 1977. *Osnove urbane geografije*, Zagreb: Školska knjiga, 128 str.
- VRESK, M. 1982—1983. Neka obilježja urbanizacije SR Hrvatske 1981. godine *Radovi Geografskog instituta u Zagrebu*, br. 17—18, str. 39—53.
- VRESK, M. 1984. Dnevni urbani sistem Zagreba, *Geografski glasnik*, br. 46, str. 109—118.
- ZIVKOVIĆ, M. Dnevne migracije radne snage, *Gledišta*, god. XXI, br. 6, str. 16—30.
- ZULJIĆ, S. 1977. Teritorijalni razmještaj stanovništva i ekonomski razvoj, *Ekonomski pregled*, br. 1—2, str. 43—58.

Circulation of Active Village Population

Summary

The aim of this work is to present some of the main causes and consequences of regular circulation, i. e. commuting, of the active population in Yugoslavia and the world.

The reasons why the rural labour force commutes are numerous and interwoven. For example they are: attachment to the land and rural community, determination for life in the rural environment and involvement in farming in free time and the feeling of security due to additional income for their household (in western Europe and Yugoslavia); fast industrialization with insufficient urbanization (particularly with regard to housing), and low wages in non-agricultural activities (in Eastern and Southern Europe, including Yugoslavia); land-owning relations and attitude to land, insecurity and low wages in non-agricultural occupations, the structure of the urban economy, uneven expansion of capitalism followed by sectoral, social and spacial inequalities (in developing countries); the degree of development of traffic and transportation systems and position of the village in it, the general standard of living in the village and town, educational level and tradition (in environments of different levels of socio-economic and cultural development).

Amongst the negative consequences/effects of commuting in rural areas the following are prominent: the practice of fallow with abandonment of exclusive engagement in agriculture, resulting in a decrease of agricultural production, feminization and aging of the population exclusively engaged in agriculture; growth of inequality in the distribution of income in the area of the commuter's permanent residence and between the area of work and area of residence .

The main positive effects/consequences of commuting of the rural labour force in the areas of residence are as follows: urbanization of the village, spreading of innovations (especially technological) in agriculture and transformation of agricultural production from autarchic to that

Динамика перемещения трудоспособного населения

Резюме

Цель работы — указать на некоторые из основных причин и последствий постоянного перемещения или коммутации трудоспособного населения в Югославии и в мире.

Причины коммутации сельской рабочей силы многочисленны и переплетаются между собой. Это в первую очередь: привязанность к земле и сельскому обществу, решение проживать в деревне и в свободное время заниматься сельским хозяйством, чувство безопасности ввиду добавочных доходов в домашнем хозяйстве (в странах Западной Европы и в Югославии), ускоренный процесс индустриализации наряду с неудовлетворительной урбанизацией (в отношении жилплощади), низкие заработные платы в несельскохозяйственном секторе (в Восточной и Южной Европе, также в Югославии); земледельческие отношения и отношение к земле, неуверенность и низкие заработные платы вне сельского хозяйства, неравномерная экспансия капитализма сорповаждаемая секторными, классовыми и просторными различиями (в развивающихся странах); уровень развития путей сообщения и транспортной сети и место деревни в ней, общий уровень жизни населения в деревне и в городе, уровень образования и традиция (в средах с различными социо-экономическими и культурным уровнем).

Среди отрицательных последствий/эффектов коммутации в сельской местности выделяются: появление черных пар и уход из сельского хозяйства как исключительного занятия при снижении сельскохозяйственной продукции, феминизации и старении населения занимающегося исключительно сельским хозяйством; неравномерность в распределении доходов внутри района постоянного местожительства коммутанта и между районами места проживания и места приложения труда.

Основными положительными эффектами/последствиями коммутации сельской рабочей силы в районе места проживания

of the market, accompanied by productivity and mechanization. Due to the above reasons commuting of an active labour force has become a way of life for many village inhabitants in developed and developing countries. ●

являются: урбанизация села, распространение новшеств (в основном технологических) в сельском хозяйстве и преобразование сельскохозяйственного производства из автаркического в рыночное с повышением производительности и уровня механизации.

По этим и остальным причинам во многих экономически развитых странах а также в развивающихся странах, коммутация трудоспособной рабочей силы превращается в способ жизнедеятельности — существования многих жителей деревни. ●